

התמודדות הרב עם מצבי ספק בהלכה ובהנהגת הקהילה

הרב משה שילת, רב מושב עין הבשור

הרב משה, שלום

אני משמש כרב בקיבוץ דתי באזור הדרום. לאחרונה קיבלה מזכירות הקיבוץ החלטה לפתוח את הבריכה בקיבוץ ל'שעות משפחה', כלומר לשעות שבהן תהיה רחצה מעורבת.¹ כיצד עלי להגיב:

האם עלי לעזוב את הקיבוץ למרות המשמעויות של הדבר מבחינה אישית, משפחתית וציבורית?

האם לעמוד מאחורי ארגון מחאה צבורית על אף שהדבר יפגע באחדות הקהילה? או שמא עלי להסתפק במחאה נקודתית דוגמת מכתב או שיעור שיעסוק בנושא?

ואולי עלי להעלים עין מתוך ידיעה שמצווה שלא לומר דבר שאינו נשמע, ולהתמקד בעשייה חיובית מתוך מגמה שבסופו של תהליך החברים עצמם יחליטו לפתוח את הבריכה רק לרחצה נפרדת? ברור לי שעבור חלק מהקהילה שלי תתפרש תגובה שכזאת כחולשה של התורה, כהסכמה שבשתיקה לכל תופעה וכפחד מהמזכירות.

1 התייחסות לתופעת הרחצה המעורבת בחברה הדתית ניתן למצוא בספר עם כלביא, כרך ב, עמ' 55-67.

מבוא

המשנה המדברת על מעות שנמצאו במקדש ואין ידוע למה שייכות, חותמת את דבריה באומרה:²

זה הכלל, הולכין אחר הקרוב להקל, מחצה למחצה להחמיר.

כלומר אם המעות קרובות לאחת התיבות³ - משייכים את המעות לאותה תיבה, ואם המעות נמצאות במרחק שווה מתיבות שונות - משייכים את המעות לתיבה שלכספה דין חמור יותר.

כלל זה הוא דוגמה להתמודדות עם מצב של ספק, והוא מספק לאדם כלי כדי לפעול במציאות שמבחינתו סתומה וחסומה.

כבר בראשית ימי מלכותו נתקל שלמה המלך במציאות מסופקת מאין כמוה - שתי אימהות שכל אחת מהן טוענת שהתינוק שייך לה. בימים ההם, ללא מעבדות משוכללות ואפשרות ליטול דגימות DNA, וללא תמונות או תיעוד מכל סוג שהוא, נראתה בעיה זו שעמדה לפני שלמה המלך כבלתי ניתנת לפתרון.

נראה שמיותר להסביר את חשיבותו של הצורך לזהות את האם האמיתית, צורך שוודאי עמד לפני שלמה באותם רגעים במלוא חריפותו.

מעבר למשמעות האנושית של צורך זה, ללא ספק היה פה צורך מדיני מובהק, שכן שלמה המלך עמד פה למבחן, וברור היה שדבר המשפט ודאי יעבור מפה לאוזן, יהדהד הלאה וייתכן שיתפרסם ברחבי תבל.

כאשר מגיעה הבעיה לבית דינו של שלמה הוא אינו שוקע בבלבול ואינו מניח לחוסר הבהירות להשתלט עליו או להשרות עליו ייאוש, אלא בוחר בצעד אקטיבי שכלפי חוץ נראה כפתרון שטחי ובלתי מתקבל על הדעת לבעיה סבוכה זו:⁴

ויאמר המלך קחו לי חרב... ויאמר המלך גזרו את הילד החי לשניים ותנו את החצי לאחת ואת החצי לאחת.

2 שקלים, פרק ז, משנה א.

3 'שופרות' בלשון המשנה.

4 מלכים א ג, טז - ד, א.

למרות שטחיותו של הפתרון כלפי חוץ, הוא מתגלה כעמוק ביותר, ודווקא הוא שמאפשר לתסבוכת להיפתר, כאשר הוא מוביל את הצדדים עצמם לחשוף מי היא האם האמיתית ומי הרמאית, שכן בעקבות דבריו של המלך התחוללה דרמה אמיתית בבית הדין.

שלמה המלך בחכמתו הצליח לשים את האצבע על הנקודה הרגישה ביותר, חיי התינוק, וכאשר הועמדה נקודה זו למבחן, היא קילפה את הקליפות והובילה את הצדדים לחשוף את האמת.

גם לאחר שהביעו האימהות את עמדתן ביחס לציוויו של שלמה המלך, לא הסתיים תפקידו במשפט, שלמה הקשיב ברגישות רבה לתגובתן של האמהות, ניתחן במהירות ואז חרץ את דינו:⁵

ויען המלך ויאמר תנו לה את הילוד החי והמת לא תמיתוהו היא אימו.

בשונה מהפתרון שנקטה המשנה לעיל לגבי שייכותן של המעות המסופקות, פתרון המותיר שיעור מסוים של ספק, שלמה המלך הוביל את המקרה שהגיע אליו לפתרון מוחלט ומוחשי, כדברי הפסוק:

וישמעו כל ישראל את המשפט אשר שפט המלך ויראו מפני המלך כי ראו כי חוכמת אלוקים בקרבו לעשות משפט.

והפסוק הבא אף מעיד על ההשפעה המדינית של הדבר:

ויהי המלך שלמה מלך על כל ישראל.

בעומדנו כרכנים במצבים מסופקים, עלינו ראשית כול לעמוד בענווה רבה, כפי שעמד שלמה בשעתו באומרו לה:⁶

ואנכי נער קטון לא אדע צאת ובא... ונתת לעבדך לב שומע לשפוט את עמך להבין בין טוב לרע כי מי יוכל לשפוט את עמך הכבד הזה.

שנית, עלינו להיות פעילים, להתאמץ, לברר ולהבין, ולעתים לנקוט צעדים יצירתיים לבירור המציאות.

5 מלכים א ג, טז-ד, א.

6 מלכים א ג, ז-ט.

נוסף על כך עלינו להיות קשובים ורגישים מצד אחד וחכמים מצד שני כדי לזהות את האמת.

מאמר זה יעסוק במצבי ספק שונים שרבני קהילות נתקלים בהם, וינתח את הסוגיה מזוויות שונות, אך אין הוא מתיימר לחדש חידושים הלכתיים או לספק כלים לפתרונות קסם לאין-ספור המקרים אשר בהם אנו זוכים להיפגש להורות ולהנהיג, אלא לסדר את הסוגיה ולהאיר נקודות אשר לפעמים במרוצת עומס החיים הציבורי והרבני נשכחות ונשארות מוטלות ללא שימת לב.

א. הקדמה בענייני ספקות

ישנם סוגים שונים של ספקות הלכתיים. יש מצבים של חוסר ודאות מוחלט, כאדם המצוי במדבר ואינו יודע מתי שבת; יש מצבים של התלבטות בין שתי אפשרויות, כשעת בין השמשות שהיא ספק יום ספק לילה; יש מצבים של ספק בין שלוש אפשרויות, כאנדרוגינוס שהוא ספק זכר ספק נקבה ולדעה אחרת בריה בפני עצמו (והוא הדין לעניין כוי).

סוגיות רבות מתמודדות עם מצבי ספק ומהן עולים כללים שונים בעלי משמעות כבדה והשלכות רבות על התנהגותנו היום-יומית הלכה למעשה, לדוגמה: ספק פיקוח נפש דוחה שבת, ספק דאורייתא לחומרא וספק דרבנן לקולא, ספק ברכות להקל ועוד.

גם בעניינים ממוניים ישנן מציאויות מסופקות שאין באפשרות בית הדין לבררן וישנן גישות שונות באשר לדרך שיש לנקוט: גישתו של סומכוס היא "כל ממון המוטל בספק - יחלוקו"⁷, כלומר מקיימים פשרה אשר בה שני הצדדים חולקים זה עם זה; גישתם של חכמים לעומת זאת היא "המוציא מחברו - עליו הראיה", כלומר החפץ או הממון שייך למחזיק בו בפועל ואילו הצד השני הוא שצריך להביא ראיה; גישה נוספת לפתרון מצויה בדבריו של ת"ק במשנה העוסקת בשניים שהפקידו מעותיהם, "זה מנה וזה מאתיים", ושניהם טוענים שהמאתיים שלהם:⁸

נותן לזה מנה ולזה מנה והשאר יהא מונח עד שיבוא אליהו.

7 בבא קמא מו, א.

8 בבא מציעא לז, א.

כלומר בית דין של מטה נמנע מלהכריע לגבי המנה המסופק (ששום צד אינו מוחזק בו) והממון הזה יהא מעוכב עד להכרעה אלוהית (כשיבוא אליהו) או עד שהרמאי יודה.

בעולמו של רב, המשמש מורה ומנהיג לקהילתו, ישנם מצבים רבים של התלבטויות ושאלות, וכאמור לעיל ישנם סוגים שונים של ספקות ו"לא ראי זה כראי זה", אך הצד השווה שבהם הוא הערפל וחוסר הוודאות לגבי הדבר שיש לעשות.

במקרים רבים נשענת נקודת הספק על אחריותו של הרב כלפי קהילתו, כאשר מצד אחד הוא מחויב להתערב וכדברי המסילת ישרים:⁹

כיון שנתעלה לרבנות ושרדה כבר הוא נתפס על כל מי שתחת ידו וממשלתו כי עליו להשקיף על כולם ולרעות אותם דעה והשכל ולהישיר מעשיהם, ואם לאו "ואשמם בראשיכם" כתיב אמרו חכמים.

ומצד שני לעתים אומרים מוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידים, ואף מקובלנו שמצווה שלא לומר דבר שאינו נשמע.

דברים אלו באים לידי ביטוי בהתלבטות של רבני קהילות אם לצאת כנגד תופעה מסוימת בציבור או שמא להעלים עין, ואולי יש בהעלמת העין משום הטמנת הראש בחול וחטא לאחריות הציבורית שלהם.

מנגד עלולה התערבות שלא במקום להפוך אותם ללא רלוונטיים עבור יחידים בקהילה ואף עבור הקהילה כולה, ולכך עלולות להיות השפעות משמעותיות על יכולתם לקדם את הקהילה מבחינה רוחנית.

מסיבה זו ראיתי לנכון להתחיל את המאמר בבירור סוגיית "הוכח תוכיח" תוך התייחסות למורכבויות השונות של מצוה זו.

ב. בירור סוגיית "הוכח תוכיח"

התורה מצווה אותנו להוכיח יהודי שעובר עבירה, אך כבר בציווי הבסיסי הזה מעוגנת הסתייגות:¹⁰

הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא.

9 מסילת ישרים, סוף פרק כב.

10 ויקרא יט, יז.

חז"ל דורשים הסתייגות זו ואומרים:¹¹

יכול אפילו משתנים פניו? תלמוד לומר ולא תשא עליו חטא.

וכן כתב בספר יראים:¹²

יכול אפילו פניו משתנות? פי' שיש לו בושת בתוכחתו,
ת"ל לא תשא עליו חטא - פי' תוכחנו בצינעה שלא יתבייש ולא תשא
עליו חטא להוכיחו ברבים ולביישו.

בספר החינוך למד מכאן לאו למלבין פני חברו ברבים, ואף העמיד את
האיסור רק בדברים שבין אדם לחברו, אך לעניין תוכחה במילי דשמיא
כתב:¹³

אבל בדברי שמים, אם לא חזר מן התוכחה שבסתר, מצוה להכלימו ברבים
ולפרסם חטאו ולבוזתו ולקללו עד שיחזור למוטב, כדרך שעשו הנביאים
לישראל.

במסכת שבת אומרת הגמרא כי פרתו של רבי אלעזר בן עזריה שהייתה
יוצאת בשבת ברצועה שבין קרניה שלא ברצון חכמים, הייתה בעצם של
שכנתו אלא שמתוך שלא מיחה בה - נקראה על שמו.
ובהמשך נאמר:¹⁴

כל מי שאפשר למחות לאנשי ביתו ולא מיחה - נתפס על אנשי ביתו, באנשי
עירו - נתפס על אנשי עירו, בכל העולם כולו - נתפס על כל העולם כולו.

הגמרא מוסיפה לעסוק בסוגיית התוכחה ואומרת שהפעם היחידה שבה
חזרה מידה טובה מלפני הקב"ה לרעה, הייתה בעניינם של הצדיקים
הגמורים בימי חורבן בית ראשון, שאמנם נאנחו ונאנקו על כל התועבות
אשר נעשו בירושלים אך לא מחו, ועל אף שבאותה תקופה לא היו דבריהם
מתקבלים, קטרגה מידת הדין ואמרה שהיו צריכים להוכיח מכיוון שלא
ידעו שדבריהם לא יתקבלו, ועל כן נענשו.

11 ערכין טז, ב.

12 ספר יראים סימן קצה, דפו"י לט.

13 מצוה רמ.

14 שבת נד, ב - נה, א.

מגמרא זו עולה כי חובת תוכחה חלה רק כאשר אין ודאות שהתוכחה לא תתקבל,¹⁵ וכך מובא בגמרא:¹⁶

ואמר רבי אילעא משום רבי אלעזר ברבי שמעון: כשם שמצוה על אדם לומר דבר הנשמע כך מצוה על אדם שלא לומר דבר שאינו נשמע.

הנמוק"י חילק ואמר שרק לגבי רבים אמרינן "כך מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע", אבל ביחיד יש להוכיחו בכל מקרה עד שינזוף במוכיחו, וכן כתב הרי"ף, אך רבים לא נקטו חילוק זה. במקום נוסף דנה הגמרא במציאות שבה יש להימנע מלומר את הדברים מאחר שהם לא יתקבלו.

הגמרא מתייחסת לאיסור מחיאת כף וכדו', הנאסר משום שבות שמא יתקן כלי שיר, וכן לדברי רבה האוסר לשבת סמוך ללחי המתירה את המבוי בטלטול, מתוך חשש שהחפץ ייפול מחוץ למבוי לרשות הרבים ויבואו להכניסו, ובשני המקרים אומר אביי שאיסורים אלו אין הנשים מקפידות עליהם אך אין מוכיחים אותן משום העיקרון:¹⁷

הנח להם לישראל מוטב יהיו שוגגים ואל יהיו מזידים.¹⁸

הגמ' מסכמת ואומרת כי עיקרון זה נכון לא רק באיסורי דרבנן אלא גם בדאורייתא ומוכיחה זאת מתוספת יום הכיפורים שאף שאיסור אכילה ושתייה בתוספת יום הכיפורים מדאורייתא, אין הנשים מקפידות עליו ואוכלות ושותות עד חשיכה, ואין מוכיחים אותן.

15 אמנם מדברי העיטור לקמן והראשונים בעקבותיו משמע שבדברים המפורשים בתורה חלה חובת תוכחה גם כאשר לא יקבלו ממנו, אך קושיה זו מתורצת בבאו"ה סימן תרח ד"ה 'אבל אם מפורש בתורה' שאומר שמצוות עשה דהוכחה חלה בכל גווני ואילו הגמרא בשבת מדברת לעניין עונש. אכן דעת הסמ"ג והתוס' שאין כלל חובת הוכחה כאשר לא ישמעו לו, אפילו בדברי תורה.

16 יבמות סה, ב.

17 ביצה ל, א.

18 אמנם גם בבבא בתרא ס, ב מוזכר עיקרון זה של 'הנח להם לישראל מוטב יהיו שוגגים', אך שם המשמעות שונה, שכן שם מדובר על כך שחז"ל נמנעו מלגזור שלא לישא נשים ולהוליד ילדים לאחר שפשטה מלכות הרשעה, בבחינת 'אין גוזרין גזרה על הציבור אלא אם כן רוב הציבור יכולין לעמוד בה', עיקרון המוזכר גם כן באותה גמרא, ולא על הימנעות מתוכחה.

הרא"ש על הסוגיה בביצה מביא את דברי בעל העיטור:

דווקא במידי דאתי מדרשא כתוספת עינוי דיו"כ אך בכתוב בפרוש מחינן וענשינן.

וכן הסכימו ראשונים ואחרונים רבים.¹⁹

ההסבר לשיטה זו הוא שדווקא בדברים שאינם מפורשים בתורה אנו יודעים שלא יקבלו התוכחה, מכיוון שהדבר אינו ידוע ומפורסם להם. אך יש ראשונים שתלו החילוק בכך שבדבר המפורש בתורה אינם שוגגים וממילא לא שייך לומר בהם "מוטב יהיו שוגגים".

הרב הנקין כותב²⁰ שמשמע שהראשונים תלו את החילוק בין מה שמפורש בתורה למה שאינו מפורש, בכך שבדאורייתא אין שייך לתלות בשוגג או בכך שבדאורייתא בוודאי יקבלו התוכחה, אך בימינו שהשתנתה המציאות משתי בחינות אלו, הכול לפי ראות עיני הרב.

לעומת שיטה זו יש הסוברים²¹ כפשט הסוגיה שלגבי כל איסורי דאורייתא קיים העיקרון "הנח להם לישראל מוטב יהיו שוגגים...".

הסברה העומדת מאחורי דעה זו היא כדברי היראים:²²

כשם שאין להרבות עונשים משוגג למזיד, כך אין להרבות עונשים משאינו מותרה למותרה.

דעה אחרת מחלקת בין תקופת הגמרא לדורות מאוחרים, שבהם יש חשיבות יתרה להוכיח ולגדור הפרצות. כך מובא בשיטה מקובצת על הסוגיה בביצה:

העיד הריטב"א בשם רב גדול אשכנזי שהעיד בשם רבותיו הצרפתים ובכללם ר"י והרב מרוטנבורק שלא נאמרו דברים אלו אלא לדורותם, אבל בדור הזה

19 רשב"א, מאירי, ר"ן, תשב"ץ, מ"מ, מהר"ם אלאשקר, יש"ש, ערוה"ש, רמ"א (או"ח, תרה סע' ב) ומ"ב.

20 תחומין כרך ב עמ' 272.

21 רי"ף, תוס' רי"ד, היראים, האו"ז, סמ"ג, סמ"ק ראבי"ה, תוס' ורמב"ם הל' דעות ו, ז.

22 ספר יראים, פרק לו.

שמקילים בכמה דברים ראוי לעשות סייג לתורה ואפילו בדרבנן מחינן וקנסין להו עד דלא לעבדו לא בשוגג ולא במזיד, ושכן הוא במדרש ירושלמי.

בשו"ת ציץ אליעזר הביא דבריו ואף סיים:²³

ודון מינה ואוקי באתרין בגז"ש ובק"ו בן בנו של ק"ו לדורנו זה אשר הפרוץ בו מרובה על העומד, ד' ירחם...

רוב הפוסקים בדורות אלו לא נקטו כן הלכה למעשה, ויסוד הדבר בדברי ברכ"י המעמיד את דברי הרא"ש והעיטור שאמרו שמוכיחים בדאורייתא, רק כאשר יש לנו כוח לכופ, וכן מדויק בדברי הריטב"א שכתב "מחינן וקנסין".

הרמ"א כתב²⁴ שבכל דבר איסור אמרינן "מוטב יהיו שוגגים" למעט דברים המפורשים בתורה שאז מוחים ביד העוברים, אלא שאם יודע שדבריו לא יישמעו, יוכיח לרבים רק פעם אחת,²⁵ ואילו יחיד יש להוכיח עד שיכנו או יקללנו, והמ"ב כתב שיש אומרים עד שינזוף בו, שנאמר: "אל תוכח לץ פן ישנאך".

אך כאן נשאלת השאלה, כיצד יכול המוכיח לדעת שדבריו לא יישמעו?

רש"י ומרדכי כותבים כי בדבר שהורגלו בו העוברים, דבריו לא יישמעו.

בשו"ת כתב סופר כתב שבמקום שמלעיגים על תלמידי חכמים בוודאי לא יקבלו מהם תוכחה.

עוד כתב:²⁶

אבל מי שיושב על כסא הרבנות ונתקבל לפקח על עסקי העיר להורותם דרך החיים להוכיח ולייסר אותם בדברים ולהעמיד הדת כל האפשר לא יחוס על עצמו רק על כבוד ה' יהיה עניו ולבו תמיד, וזה בכלל מה שאמרו

23 שו"ת ציץ אליעזר חלק יג סימן סג.

24 או"ח, תרח סע' ב.

25 "אולי בכל זאת ישמעו, או כדי שלא יהא להם פתחון פה" (מ"ב שם).

26 שו"ת 'כתב סופר' אה"ע סי' מז.

רז"ל²⁷ "האי צורבא מרבנן דמרחמי ליה בני מתא לא מפני דמעלי רק מפני שלא הוכיחן במילי דשמיא",
 מ"מ הכל לפי ראות עיני המורה אם יקובלו דבריו ואם לא וכשם שמצוה לומר וכו' ובאמת מצות התוכחה קשה מכולן מי יוכל לשקול במאזני שכלו בכל פעם אם יפה שתיקתו או לא...

הביאור הלכה²⁸ העמיד את דברי הרמ"א, שיש חיוב למחות לגבי איסור המפורש בתורה, דווקא באדם העובר באקראי, אך פורקי עול, כמחללי שבת בפרהסיא²⁹ ואוכלי נבלות להכעיס, יצאו מגדר "עמיתך" ואין חיוב להוכיחם כלל; לגבי מחללי שבת בצנעה ואוכל נבלות לתאבון נותר בצ"ע.

הרב וסרמן³⁰ דן במחלוקת הראשונים ותולה אותה בשאלה מהי מטרת התוכחה: לשיטת העיטור, הרא"ש וסיעתם יש ערך עצמי בתוכחה גם אם לא יתחולל כל שינוי באדם שאנו מוכיחים והוא לא יקבל את דברינו; לעומת זאת, לשיטת התוס' והרמב"ם מטרת התוכחה היא להשיב את החוטא למוטב, ולפיכך אם ברור שלא יקבל את התוכחה, אין להוכיחו אפילו בדאורייתא.

הרב ישראל³¹ הסביר את שורש מחלוקת הראשונים בכך שלשיטת התוס' והרמב"ם מצוות התוכחה היא מצווה שבין אדם לחברו ולפיכך כל עניינה הוא שהזולת ייטיב את דרכיו, ואילו לעיטור ולרא"ש זו מצווה שבין אדם למקום שתפקידה למחות על חילול השם, ולכן לגבי איסורי תורה החיוב קיים לעולם.

הרב וסרמן סיכם את הסוגיה תוך התייחסות לדורנו:

מצוות תוכחה מבוססת על ההנחה שיש סיכוי מסויים גם אם רחוק מאד שהדברים יכנסו אל הלב, אך במציאות בה המוכח אינו יחיד שסטה מן הדרך

27 כתובות קה, א.

28 אורח סי' תרח סוף ד"ה 'אבל אם מפורש בתורה'.

29 בעניין ל"ט אבות מלאכה ישנה מחלוקת אחרונים אם נחשבים לדבר המפורש בתורה ואין אומרים לגביהן 'מוטב יהיו שוגגין...' וצריך למחות, או שאינן נחשבות לדבר מפורש בתורה ואמרינן "מוטב...".

30 'רעך כמוך' עמ' 62.

31 'בצומת התורה והמדינה' חלק ב, עמ' 92-94.

אלא ציבור המהווה את רובו של עם ישראל והוא אינו מודע כלל לטעותו, קשה לי להניח שהמצב ישתנה בעקבות התוכחה, אדרבה קיים חשש סביר שהתוכחה רק תזיק ותגרום לריחוק ואף לשנאה.

הרב פיינשטיין³² נשאל אם יש להימנע מלהכריז בבית הכנסת שאין להפסיק בדיבור בין התקיעות מטעם "מוטב יהיו שוגגים...", והשיב שיש להימנע רק כשיש ודאות שכל הקהל לא יקבל את ההוראה ויעבור עליה במזיד, או כאשר יש אפשרות ליידע את האנשים שאולי יקשיבו ויקפידו על ההלכה הזאת בנפרד משאר הקהל, אך כאשר אין ודאות שכל הקהל יתעלם מההוראה, או כאשר אין אפשרות להודיע לחלק מהציבור בנפרד, יש להכריז על אף שחלק מהציבור לא יישמע להוראה.

שאלה ציבורית שכיחה הנוגעת לכאורה לסוגיה זו, היא במקרה שנפל העירוב בשבת ואין דרך לתקנו (באיסור דרבנן כגון על ידי גוי או על ידי קשר עניבה), אם יש להודיע לכל התושבים שהעירוב נפסל כדי שייזוהרו מטלטול חפצים.

בשמירת שבת כהלכתה כותב³³ שאין להכריז על עירוב שנקרע בשבת ברבים אלא רק להודיע לאלו שיוודעים בהם שייזוהרו כראוי, וסומך את דבריו על דעתו של הרב אויערבך שרבים לא ישמעו לנו שלא לטלטל ומוטב יהיו שוגגים, ובנוסף לכך כל זמן שהאנשים סבורים שהעירוב כשר, הם נחשבים "מתעסקים" בדרכנן כיוון שחושבים שמטלטלים במקום המותר.

הרב מלמד³⁴ מסביר שעל אף שבעלמא כאשר יש סיכוי שהקהל יישמע לתוכחה צריכים להוכיחו ואין אומרים "מוטב יהיו שוגגים", כאן מכיוון שהם נחשבים "מתעסקים" בדרכנן מעמדם קל משוגגים ולכן מוטב שלא להודיע על כך ברבים.

חילוק מעניין מוזכר בשו"ת דברי יציב³⁵:

ואולי אפשר לחלק בין מצוה שבין אדם למקום למצוה שבין אדם לחבירו,

32 שו"ת אגרות משה או"ח חלק ב סימן לו ד"ה ודבר להכריז.

33 'שמירת שבת כהלכתה', כרך א פרק יז, סע' כה, הערה קט.

34 'פניני הלכה' שבת כרך ב, עמ' 298, הערה 7.

35 שו"ת 'דברי יציב' ליקוטים והשמטות סימן קיג.

דכשבא להוכיחו להציל עשוק מיד עושקו לא שיידך לומר מוטב וכו', דלא מסתברא מילתא שיש איסור להוכיח גולן מחמת שלא יקבל תוכחה, ובפרט הנגזל עצמו... כי בנוגע בין אדם לחבירו לא אמרינן מוטב יהיו שוגגין...

תמיצית הדברים

- א. יש מצווה להוכיח כאשר יש סיכוי שהתוכחה תשפיע על האדם.
- ב. כאשר מוכיחים יש לעשות זאת בצורה נעימה ובצנעה מבלי לפגוע באדם.
- ג. כאשר קרוב לוודאי שהתוכחה לא תשפיע, אזי:
 1. אם מדובר באנשים שאינם שומרי מצוות אין להוכיחם (מפני שהדבר יגרום לריחוק ושנאה ועוד שאולי אינם בכלל "עמיתך").
 2. אם מדובר בקהילה של שומרי תורה ומצוות העוברים על איסור מפורש בתורה, נראה שיש להוכיחם פעם אחת (כדעת רמ"א), ואולי כדאי לעשות זאת בעקיפין כגון שיעור העוסק בנושא.
 3. אם מדובר ביחיד שומר תורה ומצוות העובר על איסור מפורש בתורה, נראה שיש להוכיחו עד שינזוף בו (כדעת מ"ב), כלומר שיראה את מורת רוחו, אך כדי לא "לאבד" את אותו יחיד נראה שראוי לעשות זאת בדרך שתשמור על כבודו, כגון מתוך התעניינות אם הוא מודע לאיסור שעליו הוא עובר.³⁶

36 כך מסופר על ר' לוי יצחק מברדיצ'ב שפעם אחת פגש יהודי מעשן בשבת, שאל אותו: אדוני ודאי אינו יודע ששבת היום, ענה לו אותו יהודי: אני יודע ששבת היום, המשיך הרב ושאל: אם כך אדוני ודאי אינו יודע שאסור לעשן בשבת, ענה היהודי: יודע אני שהדבר אסור, אם כך, הוסיף הרב ושאל: אדוני ודאי חולה והרופאים ציוו עליו לעשן בשבת, ענה אותו יהודי: אני בריא, אני יודע ששבת היום, אני יודע שאסור לעשן ואף על פי כן אני מעשן. זקף ר' לוי יצחק אצבעותיו כלפי מעלה ואמר: רבש"ע הבט כמה מופלאים בניך! יעשנו בשבת ולא יוציאו דבר שקר מפיהם, ומסיפור זה עולה כי ר' לוי יצחק מברדיצ'ב הוכיח את אותו יהודי אך מתוך זווית של לימוד זכות.

ג. "שב ואל תעשה"

במצבי ספק רבים, כשהשעה בוערת ואין ידוע כיצד להכריע את הכף, עלול הרב למצוא את עצמו נמשך לכיוון של חוסר הכרעה.

אך זאת יש לדעת שגם אי-הכרעה היא בדרך כלל הכרעה, ועל כן צריך הרב במודע להחליט שהוא בוחר לא לנקוט צעד אקטיבי של הכרעה והוא נוקט ב"שב ואל תעשה עדיף".

הרב צבי הירש מייזליש מעיד על שאלה מצמררת שנשאל, הממחישה נקודה זו בצורה קיצונית:³⁷

הנה נגש אלי איש יהודי שהיה נראה ליהודי פשוט מאויברלנד... שאמר לי כדברים האלה: רבי הבן יחיד שלי היקר לי מבבת עיני נמצא שמה בתוך הנעדים הנדונים לשריפה ויש בידי היכולת לפדותו, והיות שידוע לנו בלי שום ספק שהקאפוס יתפסו אחר במקומו על כן אני שואל מהרבי שאלה להלכה ולמעשה לפסוק לי הדין על פי התורה אם אני רשאי לפדותו וכאשר יפסוק בן אעשה.

אני בשומעי השאלה הלזי רעדה אחזתני לפסוק בדיני נפשות והשבתי לו: ידידי יקירי איך אוכל לפסוק לך הלכה ברורה על שאלה כזה במצב כזה? הלא גם בזמן שבית המקדש היה קיים היתה שאלה כזו שהיא בדיני נפשות עולה על שולחן הסנהדרין, ואני כאן באושוויץ בלי שום ספר להלכה ובלי עוד רבנים אחרים ובלי שום יישוב הדעת מרוב התלאות והצרות...

אכן איש הנ"ל בבכיה רבה הפציר בי מאד ואמר לי: רבי אתם מוכרחים לפסוק לי כעת את ההלכה בזה כי הוא שאלה בוערת להציל את בני יחידי כל זמן שאפשר עוד להצילו, ואני באחת מתחנן אליו: יקירי... הרף ממני בשאלה הלזאת כי לא אוכל לומר לך לא דבר ולא חצי דבר מבלי עיון בשום ספר ובמצב נורא ואיום כזה, ואני מתחנן ומוחה על דבריו והוא עדיין מנסה ומפציר בי להשיבו דבר ברור.

כשראה שאני עומד בשלי ואינני רוצה לענות לו דבר הלכה ענה לי ברגש ובהתלהבות גדולה: רבי, אני עשיתי את שלי כפי שהתורה מחייבת אותי לעשות. שאלתי את הרב שאלה ורב אחר אין כאן, אם אין כבוד הרב יכול לענות שמותר לי לפדות את ילדי הרי זה סימן שאיננו שלם עם ההלכה

37 שו"ת מקדשי השם שער מחמדים, הקדמה לספר, עמוד 7.

להתיר, שכן אילו היה מותר בלי שום פקפוק בוודאי היה עונה לי שמותר, פירושו של דבר בשבילי כי אסור עלי הדבר על פי ההלכה והריני מקבל זאת באהבה ובשמחה ואיני עושה דבר כדי לפדותו משום שהתורה כך ציוותה. ולא הועילו כל דיבורי אליו שאל ישית עלי האחריות על הדבר הזה כי אני כאילו לא שמעתי ממנו השאלה אך הוא הכפיל עוד הפעם דיבורים הנ"ל בתמימות לבבו ובבכיה רבה שנקרע הלב לי"ב קרעים וגם ככה קיים דברו ולא פדה את בנו.

והיה כל היום, יומא דראש השנה, הולך ומדבר לעצמו בשמחה שזכה להקריב את בנו יחידו לה', כי אף שיש ביכולת בידו לפדותו, עם כל זה אינו פודהו מחמת שרואה שהתורה לא התירה לו לעשות כזאת ויהיה חשוב לפני ה' יתברך כעקידת יצחק אבינו שהיה גם כן ביום ראש השנה...

יסודה של הסברה "שב ואל תעשה עדיף", מופיע במשנה³⁸ במחלוקת ר' אליעזר ור' יהושע במקרה שנתערבו דמים הניתנים בארבע מתנות בדמים הניתנים במתנה אחת. דעת ר' אליעזר היא שיינתנו בארבע מתנות כדי לא לעבור על "בל תגרע", ואילו לדעת ר' יהושע יינתנו במתנה אחת כדי לא לעבור על "בל תוסיף", ואפשרות זו עדיפה מבחינתו שכן בנתינת הדם במקום שאינו צריך עובר בצורה אקטיבית, ואילו בהימנעות ממתן הדם במקום שנצרך מבטל את החיוב בצורה פסיבית, ו"שב ואל תעשה עדיף".

הגמרא ביבמות³⁹ מתייחסת לדם שנטמא ונזרק במזיד ואומרת שעל אף שמדאורייתא הורצה והבעלים נתכפרו, מדרבנן לא הורצה לעניין אכילת הבשר, כלומר שהכוהנים אסורים לאכול בשרו, ודבר זה מבטלים חכמים מכיוון ש"שב ואל תעשה לא מיעקר הוא", כלומר כשאדם נמנע ועובר ב"שב ואל תעשה" אין זו עקירה, שהרי אינו עוקר דבר בידיים אלא יושב במקומו ואינו עושה את המצווה, ודבר תורה נעקר ממילא.

רש"י מבהיר היכן בדיוק מצאו חכמים לנכון לבטל דבר ב"שב ואל תעשה", וד"ל: ⁴⁰

דברים רבים התירו לעקור דבר תורה מפני סייג ומפני כבוד הבריות, היכא

38 זבחים פרק ה, משנה י.

39 יבמות צ, ב.

40 ברכות כ, ד"ה שב ואל תעשה שאני.

דאינו עוקר דבר במעשה ידים, אלא יושב במקומו, ודבר תורה נעקר מאליו, כגון תקיעת שופר ולולב בשבת, וסדין בציצית, ודכוותיהו טובא ביבמות (דף צ', ב'). אבל מעקר בידיים לא, והלובש כלאים עוקרו במעשה ממש שהוא לובשו...

בטעם החילוק בין עקירה ב"קום ועשה" לעקירה ב"שב ואל תעשה" נחלקו אחרונים:⁴¹

יש הסוברים שכאשר גזרו חכמים על הדבר לא נעקר דין תורה ממקומו, ואם כן הרי עומד כנגדו האיסור לעבור על דברי חכמים, ושני דינים אלו סותרים זה את זה, ולכן "שב ואל תעשה" עדיף.

ויש הסוברים שדין תורה נעקר לגמרי משום גזרת חכמים, והחילוק בין "קום ועשה" לבין "שב ואל תעשה" הוא בחומרת האיסור, שאיסור שעוברים עליו ב"קום ועשה" הוא איסור חמור ואין כוח לחכמים לעוקרו, ואילו איסור שעוברים עליו ב"שב ואל תעשה" אינו חמור כל כך, ויש להם כוח לעוקרו.

ד. הסתלק מן הספק - הדרכה מעשית

לפני שמתמודדים עם ספק, כדאי עד כמה שאפשר למעט אותו, ועל כן חובה על כל רב המשמש מורה הוראה - בין אם הדבר נובע מתפקיד מוגדר כ"מרא דאתרא" באופן רשמי ומוכר, בין אם אינו הרב הרשמי אך הוא הכתובת לפניות בפועל - להיות בקי היטב בכל תחום שהוא משיב עליו ובו הוא מורה, כדי שלא יהיה בבחינת מה שדרשו חז"ל:⁴²

כי רבים חללים הפילה - זה תלמיד חכם שלא הגיע להוראה ומורה.

נוסף על כך יש לעיין בספרים לפני פסיקת ההלכה, וכן כתב הפמ"ג:⁴³

המורה צדק כשתבוא לפניו איזה הוראה יעיין בספרים ולא יורה על פה, ולא

41 אנציקלופדיה תלמודית כרך כה, ערך 'יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה' טור תרכו.

42 סוטה כב, א.

43 הקדמת הפמ"ג לסדר שלישי.

יבוש מהמלעיגים שאומרים כי הוראה צריכה להיות מיד... והמורה שלא על פי ספרים הוה כמורה הלכה בפני רבו ח"ו.

אמנם הרב יעקב פרץ כתב⁴⁴ שמסתבר לומר שאין זה אמור בשאלה פשוטה המבוררת אצל הרב.

רכן גמליאל אומר במשנה:⁴⁵

עשה לך רב והסתלק מן הספק.

ואכן הפנייה לגדולים ובעלי ניסיון וההתייעצות עמם יכולה לסייע רבות, בפרט לרב המתחיל בתפקידו אך גם לוותיקים ומנוסים, וכן אנו מוצאים לא מעט פעמים בגמרא מקרים שחכם נשאל ומכיוון ש"לא הוה בידיה, אזל ושאל בי מדרשא".

הרב לוונטהל, בהתייחסו לפסיקת הלכה מתוך התייעצות, כותב:⁴⁶

עד היום קשה לי להבין חלקים בצבור שהיו בוודאי מעדיפים מהגדרם או רופא אחראי המתיעץ עם גדולים ממנו על פני זה האסרטיבי, ומשום מה, כשמגיעים לפסיקת הלכה מעדיפים הם את האסרטיבי על פני האחראי.

הגמרא מלמדת אותנו גם דרך ארץ:⁴⁷

למד לשונך לומר איני יודע שמא תתבדה ותאחז.

דברים אלו אומרת הגמרא בעניין משה רבנו, אשר ידע מתי חצות הלילה אך בחר לנקוט לשון זהירה מחשש שיטעו בדבריו ותצא תקלה מתחת ידו.

במקרה אחר מביאה הגמרא סיפור מזעזע בהקשר זה:⁴⁸

אמר רבי יהודה בן טבאי אראה בנחמה אם לא הרגתי עד זומם להוציא מלבן של צדוקים שהיו אומרים אין העדים זוממים נהרגין עד שיהרג הנידון, אמר לו שמעון בן שטח אראה בנחמה אם לא שפכת דם נקי, שהרי אמרו חכמים

44 'אמת ליעקב - ארחות הרב וקהילתו' עמ' צא.

45 אבות, א, טז.

46 'שררה שהיא עבדות' עמ' 292.

47 ברכות ד, א.

48 מכות ה, ב.

אין העדים זוממים נהרגין עד שיזומו שניהם ואין לוקין עד שיזומו שניהם. מיד קיבל עליו רבי יהודה בן טבאי שאינו מודה הוראה אלא לפני שמעון בן שטח, וכל ימיו של רבי יהודה בן טבאי היה משתטח על קברו של אותו העד...

על רב הונא מספרת הגמרא⁴⁹ שהיה מצרף עשרה תלמידי חכמים שישבו עמו בדין "כי היכי דלמטייה שיבא מכשורא", כלומר שאם יטעו יתחלק העונש בין כולם. וכן על רב אשי שהיה מכנס את כל טבחי מתא מחסיא לפסוק יחד עמו בדיני טרפות.

גם משה רבנו נפגש במציאות מסופקת כאשר פנו אליו הטמאים שהפסידו את הפסח ורצו להשלימו.

משה רבנו, בשונה מכל מנהיג אחר, נקט גישה בלעדית לו:⁵⁰

עמדו ואשמעה מה יצוה ה' לכם.

פנייה ישירה לה' לביורר התשובה, פתרון שאפשר לנקוט רק במעלתו של משה - "פה אל פה אדבר בו".

בדורנו קל יותר לבדוק ולהתייעץ מבימים עברו, הן מפאת ריבוי הספרים הן בשל הזמינות הגדולה שמאפשרות התקשורת והטכנולוגיה. אכן מומלץ לרב להחזיק מספרי טלפון של פוסקי הלכה וחכמים מומחים בתחומים שונים.

למרות כל ההדרכות הללו ישנן פעמים שהרב נדרש להכריע בעצמו. הספקות אינם קיימים דווקא במישור ההלכתי אלא מצויים פעמים רבות דווקא במישור ההנהגה: מהו הצעד שצריך לנקוט, האם להתערב או להימנע מכך, מה לומר ואולי בכלל להעדיף לשתוק.

כיצד יש לנהוג בזמנים אלו? מה עושים ברגע האמת כאשר צריך להגיב ולהתייחס כאן ועכשיו?

כדי לנסות ולהמציא כלים שישמשו ביעילות במצבי ספק וחוסר ודאות, אשתמש בניתוח התנהגותם של כמה מגדולי עולם שעמדו במצבים כאלו, בבחינת "ואל תבוז כי זקנה אימך".

49 סנהדרין ז, ב.

50 במדבר ט, ח.

המדרש בכמה מקומות מביא התייחסות לעמדתו של ראובן במכירת

יוסף:⁵¹

אמר ר' יצחק כשאדם עושה מצוה יעשנה בלבב שלם, אלמלא היה ראובן יודע שהכתוב מכתוב עליו "וישמע ראובן ויצילהו מידם", בכתפו היה מטעינו ומוליכו אצל אביו.

ראובן תכנן להציל את יוסף, כדברי הפסוק "למען הציל אותו מידם להשיבו אל אביו", אלא שהמציאות הסתבכה והוחמצה השעה. כדי לעכב את הפגיעה ביוסף הציע ראובן להשליכו לבור ובסתר לבו קיווה שיחלץ את יוסף. אך דווקא ברגע המכירה לא נכח במקום, כדברי הפסוק "וישב ראובן אל הבור והנה אין יוסף בבור ויקרע את בגדיו... ויאמר הילד איננו ואני אנה אני בא". ראובן הבין שברגע אחד פספס את אחיו. אילו השתדל יותר, אילו הבין שזו השעה להציל את יוסף, היה מתאמץ יותר - בכתפו היה מטעינו ומוליכו אצל אביו, וממילא לא היה אחיו אבוד.

במבט נוסף ניתן לומר שראובן הבין שפספס לא רק את אחיו אלא גם את אחריותו ותפקידו כבכור, ולכך אולי כוונתו בדבריו "ואני אנה אני בא".

במבט לאחור ניתן אולי לומר שאת כל ההיסטוריה של שעבוד מצרים פספס ראובן באותו רגע של החמצה היסטורית, שכן אילו לא נמכר יוסף למצרים ייתכן שכלל לא היינו מתגלגלים למצרים, ואת גזרת "ידוע תדע כי גר יהיה זרעך" היה ה' מקיים באופן אחר.

לכן אומר ר' יצחק, "כשאדם עושה מצוה יעשנה בלבב שלם". אם נתרגם את דבריו לשפה של ימינו כוונתו לומר לנו שאדם שעושה מעשה שהוא מאמין בו, יעשהו מכל הלב, וילך אתו עד הסוף.

איננו יודעים לעולם עד כמה גורלית המשבצת שבה אנו עומדים, אילו השלכות אדירות ייתכן שמקופלות בתוכה, בדיוק כפי שראובן לא שיער עד כמה היה הרגע שבו החל בהצלתו של יוסף גורלי ומשמעותי, ועד כמה בלתי אפשרי יהיה להשיב את אותו רגע שהוחמץ.

גם את רבן יוחנן בן זכאי אנו מוצאים ברגע גורלי כשהמפקד הרומאי

51 ילקוט שמעוני רות, רמז תרד, וכן ברות רבה פרשה ה ועוד.

אספסיינוס מציע לו לתת לו את מבוקשו והוא מבקש ממנו שלושה דברים:⁵² יבנה וחכמיה, שושלת הנשיאות ורופאים שירפאו את רבי צדוק. באותו רגע קצר החליט ריב"ז לא רק למקד את בקשתו בשלושת דברים אלו אלא גם להימנע מלבקש שהרומאים יניחו לירושלים ולבית המקדש באותה שעה, מתוך חשש שהדבר יגרום לאספסיינוס לדחות אותו לגמרי. החלטתו זו שנויה במחלוקת, יש הסוברים שבהימנעותו זו החמיץ ריב"ז הזדמנות היסטורית לעכב את חורבן בית שני. בגמרא מובאת דעה בהקשר זה הדרושת עליו את הפסוק "משיב חכמים אחר ודעתם יסכל". ניתן אולי להסביר בכך את בכיו של רבן יוחנן טרם מותו ואת דבריו על כך ששתי דרכים קיימות לפניו, גן עדן וגהינם, והוא אינו בטוח באיזו דרך יוליכוהו.⁵³

לא רק ראובן ור' יוחנן, כפי שהוזכר, התמודדו עם רגעי הכרעה גורליים, אלא גם משה רבנו כמנהיג, וליתר דיוק – המנהיג בה"א הידיעה, נדרש לפעמים להכרעה מיידית.

הגמרא במסכת שבת⁵⁴ אומרת ששלושה דברים עשה משה מדעתו והסכים הקב"ה עמו, ואחד מהם היה שבירת הלוחות, לוחות שעליהם מספרת התורה: "והלוחות מעשה אלוקים המה והמכתב מכתב אלוקים הוא". משה ראה את העגל ואת המחולות סביבו והיה עליו להגיב. הוא מחליט לשבור את הלוחות בלי לדעת אולי מה תהיינה השלכותיה של שבירה זו ואם יינתנו לוחות חדשים במקומם.

ומניין לנו שאכן הסכים הקב"ה למעשהו של משה? כמה תשובות

בדבר:

ראשית, חז"ל דורשים את המלים "אשר שיברת" – כאומרות יישר כוחך ששיברת; שנית, אין לנו עדות גדולה להיות שבירת הלוחות רצויה לפני ה' מעצם העובדה ששבירי הלוחות מונחים בארון לצד הלוחות השניים; מעבר לכך, התורה מסתיימת בשבחו של משה, "ולא קם נביא עוד בישראל כמשה..." , ובוחרת לחתום את דבריה במילים "לעיני כל

52 גיטין נו, ב.

53 ברכות כז, ב.

54 שבת פז, א.

ישראל", אשר עליהן מביא רש"י את דברי המדרש: "שנשאו ליבו לשבור הלוחות לעיניהם שנאמר 'ואשכרם לעיניכם'". כלומר השבח האחרון למשה בתורה הוא דווקא על שבירת הלוחות.

הרב חיים סבתו⁵⁵ מסביר שהסיבה לכך היא שזה השבח הגדול ביותר ולכן הוא מופיע בסוף, וטעמו של דבר הוא שאת שבירת הלוחות עשה משה מדעתו ולא על פי ציווי מה'.

נקודה נוספת שיש להתחשב בה כאשר מקבלים החלטה משמעותית היא ההשלכות שעשויות להיות לה.

נקודה זו מודגשת היטב בדברי המסילת ישרים⁵⁶ אשר מצטט את דברי חז"ל המייחסים את מותו של גדליה בן אחיקם ופיזור שארית הפליטה שנתורה לאחר חורבן בית ראשון, בראש ובראשונה לגדליה עצמו, מפני שסירב לקבל לשון הרע ובשל כך נמנע מלהישמע לאלו שהזהירוהו. כמו כן הוא מביא את דבריו החרिפים של ר' יוחנן באשר לחורבן הבית השני:⁵⁷

ענוותנותו של ר' זכריה החריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו והגליתנו לבין האומות.

בשני המקרים פעלו גדליה ור' זכריה תוך התעלמות מן ההשלכות האפשריות של החלטתם, ובכך לדברי חז"ל גרמו חורבן. הרמח"ל חותם את דבריו באומרו:

נמצאת למד... שצריך שישקול כל מעשיו לפי התולדות הנמשכות מהם ולפי התנאים המתלווים להם: לפי העת, לפי החברה, לפי הנושא ולפי המקום, ואם הפרישה תוליד יותר קדוש שם שמים ונחת רוח לפניו מן המעשה יפרוש ולא יעשה.

55 בספרו 'אהבת תורה' עמ' 164.

56 מסילת ישרים, פרק כ.

57 גיטין נו, א.

ה. סיכום

מציאותו של הספק כרוכה בהווייתנו האנושית ובלתי ניתנת להפרדה מקיומנו. לא בכדי התגלה אלינו ה' דווקא בענן ומתוך הערפל, זה עניינה של האמונה הנבחנת ומתגלה דווקא במצבים מעורפלים וחשוכים - "ואמונתך בלילות". האדם מטבעו חי ברגע מסוים של כאן ועכשיו, וממילא קולט את המציאות קליטה חלקית ומעורפלת, ועל כן מרגיש חוסר בהירות באשר לצעדים שעליו לנקוט, אך דווקא זהו החידוש הגדול שבעבודת ה' שלו.

קשה יותר היא דרכו של אדם הנושא בעול ציבורי ומהלכיו אמורים להנחות אנשים רבים. במאמר זה פרשתי מקצת מן היריעה באשר לספקות מסוגים שונים המתעוררים אצל רב קהילה עת הוא נדרש לסוגיות בחיי היום-יום של קהילתו. ניסיתי להאירם, לנתח מקצת מאפשרויות ההכרעה ולברר כמה יסודות העשויים לשמש כלים לרב ולסייע לו. כמה תוכנות העולות מן הדברים בהקשר של התמודדות עם רגעים של חוסר ודאות שבהם נדרשת הכרעה מיידית:

- א. ראשית, כדאי לפנות בתפילה קצרה וחרישית ולבקש מה' סייעתא דשמיא (אם הזמן מאפשר זאת).
- ב. לעתים עדיף לא להכריע אלא לנקוט "שב ואל תעשה עדיף", אך עדיף שהחלטה כזאת תנבע מתוך מודעות ועוצמה ולא מתוך חולשה והיגררות אחר המציאות. כאשר בוחרים להכריע באופן זה, כדאי להתבונן על המציאות מתוך ראייה אמונית כנתונה להכרעה אלוקית, ולהשתדל לשתף בראייה זו את הנוגעים בדבר, אם זה אפשרי.
- ג. אם עומד על הכף עיקרון שמאמינים בו, כדאי לפעול לטובתו בצורה מלאה, ללא היסוס וללא גמגום.
- ד. במקרים מסוימים כדאי להפעיל שיקולים של כדאיות הצעד שעושים, אך במקרים אלו לא נדע מה הפסדנו בכך ש"לא הלכנו על כל הקופה".
- ה. כאשר מתחייבת תגובה קיצונית והיא הדרך היחידה הנכונה, אין לחשוש משיקולים חיצוניים נוסח "מה יגידו כולם".

ו. כאשר מקבלים החלטה משמעותית, יש להביא בחשבון את ההשלכות העשויות להיגרם ממנה.

בתפילה לבורא עולם שיכרך את מעשי ידינו וישמרנו מתקלות.